

Vorm, attributen en functie duivel.

"Ik moet beginnen met de opmerking, dat er tot op dit moment nog geen goede up-to-date geschiedenis van de duivel is geschreven. De laatste goede werd geschreven door de Duitser* Roskoff (Geschichte des Teufels), maar die dateert alweer uit het midden van de 19e eeuw.

Er bestaat geen algemeen aanvaard idee over de attributen en symbolen van de duivel, maar er is vaak gesuggereerd, dat ze afgeleid zijn van de Griekse godheid Pan. Dat lijkt me niet onmogelijk, want Pan lijkt op een aardige vorm van de duivel, maar men moet er aan toevoegen, dat bokken an sich als onheilspellend worden beschouwd, gedeeltelijk vanwege hun vermeende sexuele potentie, gedeeltelijk door hun geur. Ze worden ook als wellustig beschouwd, hetgeen natuurlijk vanuit het traditionele standpunt van de kerk geen positieve eigenschap is.

Je kunt het natuurlijk ook omdraaien, namelijk dat de bok een zeer dierlijk schepsel is, zodat hij geschikt wordt voor Pan, c/q de duivel. Misschien hebben ze ook wel vreemde ogen, wie weet! Het moet wel voor een groot deel afkomstig zijn van Pan, gezien het feit dat alle oude goden als demonen beschouwd werden en afgebeeld in een dierlijke gedaante. Van hen was Pan het meest geschikt om afgebeeld te worden als duivel.

In de 16e en 17e eeuw bestaat er een zekere psychose ten aanzien van de duivel, speciaal bij de leken, terwijl dit daarvoor alleen de monniken bezig hield. Het specifiek Europese element van de heksenjacht is het op de voorgrond plaatsen van de duivel, iets wat je in niet-christelijke culturen niet zo terug vindt. Ik ben ervan overtuigd, dat alle onderzoek uiteindelijk zal terugleiden naar een rigoreuze verandering van de religieuze gevoelens van de lekenstand."

* G. Roskoff,
Geschichte des Teufels,
Leipzig, 1869.

COHN EN HEKSERIJ reflektie 3°

b. ebels - hoving

Elke historicus schept een verleden, en voert al doende strijd met zijn eigen gedachten en die van anderen. Norman Cohn schept een verleden van de waan, en voert zo zijn eigen strijd. Hij ontdekt en analyseert waandenkbeelden op drie niveaus: de fantasieën van vervolgd in vroeger eeuwen, de hersenschimmen van hun onderdrukkers, en de verkeerde voorstellingen die historici hebben gegeven van het proces van strijd tegen 'devianten'.

Als men op dit moment zou willen zoeken naar onderwerpen voor historisch onderzoek, die algemeen relevant worden geacht en dus in aanmerking komen voor financiële steun, dan heeft men in Cohn's belangstelling sfeer stellig kansen. Dat zijn onderzoek in Engeland weerklank vindt en gestimuleerd wordt blijkt o.a. uit zijn redacteurschap van de serie 'Studies in the Dynamics of Persecution and Extermination', en uit de financiële steun voor zijn laatste onderzoek, dat resulteerde in 'Europe's Inner Demons' (1975). Maar het aardige van Cohn is juist - dat blijkt ook uit nevenstaand interview - dat hij uit puur persoonlijke beweegredenen tot zijn probleemstellingen gekomen is, en daar al lang op eigen initiatief aan werkte, voordat het duidelijk werd dat zijn onderwerp: weerloze fantasten en hun onderdrukking op een betrekkelijk ruime belangstelling rekenen kon. (misschien bestond die belangstelling nog niet; wie zal zeggen wat het eerst kwam, het werk of de gunst van de lezers?). 'The pursuit of the millennium' (1957) was nog een "eenzame" onderneming; 'Europe's Inner Demons' dankt veel aan het Columbus Research Centre (University of Sussex), dat de bovengenoemde Studies uitgeeft. Cohn is dus een voorbeeld van de historicus, die vanuit zijn eigen authenticiteit belangstelling min of meer in

een "trend" terecht is gekomen, zoals ook gebeurd is met b.v. de oud-historicus Finley. Voor beiden geldt dat zij schrijven uit een bepaalde beweging (ik vind dit een beter woord dan engagement). Door Cohn's werk heen blijft de emotie voelbaar, maar dat verhindert (uiteraard) niet dat hij geheel volgens de geldende regels van het vak werkt. 'Europe's Inner Demons' is een belangrijke studie. Het is duidelijk, dat Cohn's drijfveer een emotionele was, maar zijn werkwijze is voorbeeldig rationeel; zo rationeel zelfs, dat de behandeling van het bepaald niet rationele heksengedrag eronder lijdt. Ik heb wel gedacht, dat Cohn de ene angst (die voor massa-vervolgingen) bekent om een andere (die voor bandeloze tonelen) uit te bannen.

Ik bedoel het volgende. Wanneer we ons bepalen tot 'Europe's Inner Demons' dan lijkt het me dat Cohn ten aanzien van twee lagen van waandenkbeelden zeer veel opheldert: nl. met die van vele historici t.a.v. het ontstaan van de grote heksenjacht (zie het interview onder Murray!), en met die van de inquisiteurs van de late middeleeuwen. Maar zijn eigen plaats in de historie, d.w.z. zijn positie van weldenkend en hooggeleerd Engelsman ca. 1970 maakt hem totaal ontoegankelijk voor de derde waan: die van de heksen zelf. Het gaat hiernu niet over de vraag, of heksen "bestonden"; het gaat om Cohn's weigering te onderzoeken van welke aard het vuur geweest kan zijn, waaruit de rook van de grote heksenjacht is opgestegen. Cohn's vuur zit bijna helemaal in de ijver van de vervolgers, en blijft aan de kant van de vervolgdgen beperkt tot zoiets als de laat-middeleeuwse religieuze twijfel van de ontwikkelde leek. Hij noemt één van zijn hoofdstukken 'The Non-existent Society of Witches' (zie interview); juist het pertinente karakter van die titel verraaft zijn onwil om aanzetten tot de heksenjacht te zoeken op een ander niveau dan dat van de waan der vervolgers. Ik denk ook niet, dat men vanaf ca. 1400 op grote schaal de bezemsteel besteed; en ik denk ook wel, dat veel van de

vreselijke ontucht, die de arme heksen bekenden, eenvoudig niet bestond. Maar ik denk daarbij, dat veel van die vreselijkheden bestond in de geperverteerde fantasie van de ondervraagden, niet alleen van de ondervragers, en bovendien, dat er misschien wel meer orgieën hebben bestaan, en vreemdere praktijken, dan Cohn nu vanuit zijn sereen Hampstead onder ogen wil (kan?) zien. M.a.w.: de aard van het vuur moet toch nog serieuzer onderzocht worden. Als dat gebeurt zal het onderzoek opnieuw op belangstelling kunnen rekenen: nu die voor het denken en doen van randfiguren en uitgestoten.

Een benadering van die uitgestoten gaat in eerste instantie natuurlijk altijd via het meest voor de hand liggende bronnen-materiaal: de processtukken. Wil men méér, dan lijkt onderzoek naar de sociaal-economische omstandigheden per regio de enige weg. Het is denkbaar, dat b.v. fiscale gegevens iets kunnen verduidelijken over de spanningen op dorps-niveau; maar het lijkt erop, dat Cohn die weg niet wil bewandelen, gezien de wijze waarop hij het belang van de 'village tensions' afdoet (zie interview). Naar de oorzaak van zijn geringschatting van deze factor kan ik slechts gissen: skepsis t.a.v. de eventuele resultaten van gequantificeerd cijfermatig onderzoek? Of gewoon een gebrek aan belangstelling in sociaal-economische aspecten? In elk geval heeft Cohn's werk niet alleen resultaten opgeleverd; het geeft ook impulsen waarop het heksen-onderzoek kan doorgaan, wellicht langs wegen die hij zelf niet bewandelt.

Juist degenen die prof. Cohn hier vorig jaar in Groningen hebben horen spreken, kunnen uit het interview nog wat van zijn (eigen) aardigheden leren.

~ ~ ~